

Repartiziun
tradiziunala da
las linguas en
il Grischun. PD

Campagna a favur
da la Lescha
da linguas
chantunala.
JON BISCHOFF/GIURU

Trilinguitad chantunala

Convivenza dal tudestg, rumantsch e talian en il Grischun

■ **Il Grischun è l'unic chantun da la Svizra cun trais linguas uffizialas: tudestg, rumantsch e talian. Questa tripartiziun linguistica è dentant mo groppa e summarica: da mintgna da las trais linguas chantunals existan differents dialects ed idioms. Latiers vegnan anc las numerusas linguas dals lavurers esters, dals immigrants e dals turists che fan dal Grischun in mosaic linguistic complex.** La trilinguitad grischuna è francada en l'art. 3 da la Constituziun chantunala dal 2004 (art. 46 veglia Constituziun chantunala): «Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunals ed uffizialas equivalentas dal chantun». En il medem artitgel vegn il Chantun obligà explicitamain da sustegnair e rinforzar, ensemen cun las vischnancas, il rumantsch ed il talian e da promover la comunicaziun ed il barat tranter las cummunicaziuns linguistics. Sin plaun constituiziun en il rumantsch ed il talian reconuschids dapi il 1880 respectivamain il 1892 – sper il tudestg – sco linguas chantunals. Ni la Constituziun ni in'otra lescha na circumscrivan però ils territoris linguistics. Quels èn il cuntrari il resultat da la pratica (savens fluctuanta) da las differents vischnancas. Quellas determineschan, tenor il princip da l'autonomia communal, en atgna cumpetenza la lingua d'administraziun e da scola – dapi il 2003 en cooperaziun cun il Chantun e cun l'obligaziun da respectar la composiziun linguistica tradiziunala.

Il territori tradiziunala dal rumantsch cumpiglia tschintg regiuns linguistics. La Surselva furma il grond bloc al nord-vest dal Grischun. Il Grischun Central sa cumpona dal Surmeir e da la Val d'Alvra e cumpiglia dapi il 2006 era l'intschess da l'anterura Renania, vul dir la Tumeleastga, la Mantogna e la Val Schons. L'Engiadina e la Val Müstair furman il territori latin al sidost da l'intschess rumantsch.

Las quatter vals meridionalas dal Grischun, la Calanca, il Mesauca, la Bregaglia ed il Puschlav èn da lingua taliana. Ellas èn orientadas per part culturalmain vers ils vischins meridionalas, il Tessin e l'Italia.

Il territori tudestg cumpiglia las autas valladas colonisadas da Gualsers e d'Aleman dal nord: Valragn, Val S. Pieder, Stussavgia, Avras, Scanvetg, Partenz e Tavau, l'exclava Sursaiassa, la Val dal Rain Grischuna, la gronda part da la Tumeleastga, parts da la Val Schons ed il Samignun (germanisà a partir dal Tirol). Questas immigraziuns han gi lieu oravant tut en il temp medieval tardiv.

L'onn 1850 era la repartiziun da la populaziun dal Grischun en ses territoris linguistics tradiziunals demograficamain bier pli equilibrada ch'èn auters chantuns plurilingvs da la Svizra (Friburg, Valais e surtut Berna). Il Grischun ru-

mantsch muntava a 47% da la populaziun chantunala, il Grischun talian a 13% e l'ulteriur Grischun tudestg a 40%. Già 30 onns pli tard, tar l'emprima dumbraziun dal pievel dal 1880, predominava il tudestg cun 46% (rumantsch 39,8%, talian 13,7%). Fin suenter la Segunda Guerra mundiala han tut ils trais territoris linguistics augmentà lur populaziun, cumbain cun grondas differenzas localas (creschientscha demografica oravant tut a Cuira ed en il Grischun tudestg). Malgrà in pitschen augment absolut han las vals talianas ed il Grischun rumantsch alura pers cuntinuadamain en cifras relativas. Il 2000 dumbravan il rumantsch anc 14,5% (megra lingua; 21,7% tuttas indicaziuns) ed il talian 10,2%, entant ch'il tudestg aveva augmentà a 68,3%.

La trilinguitad grischuna è ina realitad che na sa manifestescha betg mo sin il champ politic, administrativ e scolastic, mabain era en il discurs public. Ella vegn accentuada en la preschentanziun uffiziala dal Chantun sco era en la publicitad turistica. Sin il champ giuridic cumpara la noziun da la trilinguitad en il preambel da la Constituziun chantunala dal 2004, en l'urden chantunala da scola dals onns 1970 (Scola chantunala e scola d'agricultura al Plantahof) ed en la Lescha per promover la cultura (LPC) dal 1997. En la Lescha da linguas dal chantun Grischun, en vigur dapi il 2008, vegn la trilinguitad designada sco «element caracteristic dal Chantun» che sto vegnir rinforzà.

La trilinguitad dal Grischun è primarain collectiva, en quel senn che las trais gruppas linguistics furman in'unitad politica. Sin il plaun individual pon ins constatar tar la gronda part dals pledaders e da las pledadras da las linguas minoritars ina bilinguitad (en cumbinaziun cun il tudestg); tar ils Rumantschs è quella quasi totala, tar ils Grischuns da lingua taliana in pau main frequent. Bler main derasada è la trilinguitad individuala che sa manifestescha medemamain il pli ferm tar ils Rumantschs. La bilinguitad derasada tranter ils represchentanants da las duas linguas minoritars chantunals e la trilinguitad relativamain pauc vivida renvieschan a la ferma posiziun dal tudestg en il Grischun.

Manfred Gross

Rumantschia

Quest term vegn duvrà per circumscriber la populaziun svizra da lingua rumantscha (2000: 60 816 persunas). El surpassa actualmain la definiziun formulada enturn il 1982 en il DRG (t. 7, 832) sco «Gemeinschaft der Bündner Romanen», cunquai ch'era la populaziun da lingua rumantscha che abita ordaifer il territori rumantsch en il Grischun ed en Svizra (diaspora), sa senta pertugada. Al'intern

da la Rumantschia manca en general il sentiment d'unitad causa la separaziun en regiuns cun mintgama in'atgna furma da scrittira (idioms). En l'intschess tradiziunalmain rumantsch dal Grischun (populaziun rumantscha 2000: 33 991) è mintgama in dals tschintg idioms la lingua uffiziala da la regiun linguistica respectiva. Las instituziuns rumantschas sa stentan d'avischinar linguisticamain las singulars regiuns e da rinforzar il sentiment d'unitad interrumsch. En Svizra na datti nagina territorialitad legala per las linguas nazionalas ed en il Grischun po mintga vischnanca decider en atgna cumpetenza davart sia lingua administrativa e sia lingua da scola (tudestg, talian, in dals tschintg idioms rumantschs, rumantsch grischun). Il term Rumantschia è naschì, analog a quel da Romandia (evtl. era sut l'influenza da la noziun da Grischunia), pir suenter l'aboliziun da la dichotomia tradiziunala dals terms ladins (per il rumantsch da l'Engiadina) e romantsch (per il rumantsch da las valladas renanas) e vegn duvrà spezialmain en la publicistica. Cun il term Rumantschia pon ins remplazzar il term, fitg contestà, da «Retoromania» che vegn duvrà per il rumantsch dal Grischun sco era per l'unitad dals Rumantschs e da las Rumantschas dal Grischun, da las Dolomitas e dal Friaul.

Il term Rumantschia vegn utilisà en il senn actual da «l'entira tiara romantscha» probablmain per l'emprima giada il 1966 dad Alexi Decurtins, suenter esser vegni duvrà il 1957 dad Andri Peer en «L'ura da sulai» en il senn qualificativ analog a «(Räto)romanentum» (documentà en il dicziunari dad Oscar Peer dal 1962). Il sinonim rumantschadad (vallader: rumantschità; sursilvan: romantschadad) sco expressiun da qualificaziun ha pudì subsister mo in curt temp enturn il 1970.

Clau Solèr

Gualsers

Denominaziun dals colonists da lingua tudestga ch'èn sa domiciliads en il temp autmedieval e medieval tardiv sin las spundas e terrassas autsituadas da las vals alpinas. Il num Gualsers, attestà en ils documents, tradescha lur derivanza: els èn immigrads directamain u indirectamain dal Vallais Sura. La colonisaziun dal Grischun cun Gualsers ha inizià en ils onns enturn il 1200 (Cadi superiura e Sursaiassa) respectivamain a la fin dal 13avel tschientaner (Valragn, Tavau), e las migraziuns internas posteriusas da Gualsers han durà fin viaden il 15avel tschientaner.

Als areals colonisads dals Gualsers èn vegnids cultivads fin en il 15avel tschientaner a moda estensiva (cultivaziun da pastgiras). Ils blers Gualsers abitavan sin bairns isolads nua ch'els tgravan in tschert individualissem economic. Las

alps utilisadas dals colonists vallesans cunfinavan mintgatant directamain cun lur bairns, ed il latg vegniva clavurà savens en atgnas chascharias. En il cas ideal sa tractavi dad alps privatas. Ils Gualsers eran sa spezialisads en l'allevament da muvel ch'els vendevan surtut sin las fieras en l'Italia dal Nord. La midada climatica cun ina diminuziun da las temperaturas a l'entschatta dal temp modern ha mess en miseria ils aclauns gualsers autsituads ch'èn (puspè) vegnids transfurmads en bairns secundars stagionalas ed integrads politicamain en las vischnancas cun in center d'abitadi en il fund da la val.

Ils Gualsers, domiciliads en gruppas pli grondas en in lieu determinà, avevan obtegni da lur signurs territorials (ils de Vaz, de Sax-Mesauca u de Razén) il dretg d'autonomia communal che cumpigliava era il dretg d'elegger il mastral. Quest privilegi colonisatoric valeva per la Valragn, la Stussavgia e Tenna d'ina vart e per Tavau e Pralong da l'autra vart. Pli navant eran tut ils colonists gualsers dal Grischun libers da persuna. Questa libertad n'era però tuttavia betg limitada als Gualsers, gist uschè sco il feud ereditar, quai vul dir il dretg da disponer en ierta dals bairns a tschains. En il cas dals Gualsers era quai la regla, ma betg ina innovaziun exclusivamain gualsra.

La prestaziun culturala la pli persistenta dals Gualsers sa manifestescha en furma catalitica en la germanisaziun dal Grischun. Igl è perquai legitim da duvrar il num Gualsers era per ils descendents e successurs dals colonists gualsers dal temp medieval tardiv. Questa populaziun po s'identifitgar cun ils Gualsers areguard la lingua e la cultura. La scuverta e la perscrutaziun scientifica dals Gualsers ha cumenzà a l'entschatta dal 19avel tschientaner. Il 1960 è vegnida fundada l'Uniuon dals Gualsers che sa stenta da mantegnair e promover la lingua e cultura gualsra ed alpina en il Grischun.

Florian Hitz

Uniuon dals Gualsers

Uniuon da tgira da la lingua e cultura dals Gualsers en il Grischun e center da contact e d'infurmaziun tranter ils Gualsers dal Vallais fin en il Vorarlberg (tudestg Wälserversvereinigung Graubünden/WVG, uffizial). Fundada il 22 da november 1960 a Cuira sin iniziativa da Hans Plattner, magister a la Scola chantunala a Cuira (emprim president). Dapi il 1982 cumparan las «Wälsers Mitteilungen» (duas giadas l'onn), in secretariat è vegni creà il 1985. L'Uniuon dals Gualsers sa deditescha a la tgira da linguas e culturals alpinas en general e collavura perquai tranter auter cun la Lia Rumantscha e cun la Pro Grigioni Italiano. L'uniun dumbrava il 2008 bundant 2100 members singuls e 45 vischnancas.

Adolf Collenberg

Pro Grigioni Italiano (Pgi)

La Pgi è l'organisaziun per la protecziun e la promoziun da la lingua e da la cultura taliana en il Grischun ed en la Confederaziun. Fundada il 1918 sco organisaziun centrala a Cuira, è ella sa reorganisada il 1943 en ina federaziun da secziuns (2010: 10) subdivididas tranter las regiuns dal Grischun talian (trais) ed ils centers svizzers pli gronds. Cun la revisiun totala dals statuts il 2007 ha la Pgi obtegni ils quatter centers regiunals Mesauca e Calanca, Puschlav, Bergiaglia, Cuira, cun sedia centrala a Cuira e secziuns che s'engaschan per il mantegniment dal talian sin tut ils champs da la vita publica e privata. La Pgi è reconuschida dal chantun Grischun, da la Confederaziun e dal Cussegl d'Europa sco represchentananta legitima da la minoritad autoctona grischun-taliana e defenda ses interess sin tut ils levels dal Stadi ed en il context internaziunala. La Pgi tgira era publicaziuns periodicas («Almanacco del Grigioni Italiano», fundà il 1918; «Quaderni grigionitaliani», fundads il 1931) ed organischescha inscuters, referats ed autras occurrenzas culturalas. Sacha Zala

Quaderni grigionitaliani

Revista fundada il 1931 dad Arnoldo Marcelliano Zandralli cun l'intent da contribuir a la furmaziun dal l'identitad dal Grischun talian. Ella vegn edida da l'associaziun Pro Grigioni Italiano (Pgi) e vegn stampada dapi il 1939 da la tipografia Menghini a Poschiavo. Ils Quaderni grigionitaliani èn vegnids dirigids da Zandralli sez fin il 1958, alura da Rinaldo Boldini (1959–87), Massimo Lardi (1988–97), Vincenzo Todisco (1998–2004), Andrea Paganini (2004–05) e, suenter ina curta fasa da transiziun, da Jean-Jacques Marchand (dapi il 2006). La revista, extratga en ca. 1000 exemplars en ils onns 2005–10, publicgescha quatter numers l'onn (dals quals in tematic) che dattan perditga da la vitalitad culturala da las vals talianas dal chantun Grischun. Ella esdescha ovras ineditas da scripturas e scripturns contemporans sco era artitgels davart l'istorgia, la litteratura, l'art, la societad u la vita professionala dal Grischun talian, ma era d'utro.

Antonio Stäubel

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.